Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal
Recognized International Peer Reviewed Journal   Impact Factor 5.98
Online Available at www.cmrj.in
ISSN No. 2456-1665

भारताचे परराष्ट्र धोरण निर्धारण करणारे घटक : एक अभ्यास

जाधव विश्वजीत हणमंतराव
संशोधक
(एम.ए. राज्यशास्त्र, बी.एड्., सेट)

डॉ. पी. डी. सुर्यवंशी
मार्गदर्शक
प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभागप्रमुख
स्वा.सै. सूर्यभानजी पवार महाविद्यालय
पुर्णा जि. परभणी

प्रस्तावना

कोणत्याही देशाचे परराष्ट्र धोरण असो त्यावर नैसर्गिक घटक किंवा मानव निर्मित घटकातील अंतर्गत आणि बाह्य निर्णायक घटकांचा प्रभाव पडत असतो. अंतर्गत घटकामध्ये भौगोलिक परिस्थिती, सांस्कृतिक वसा, तंत्रज्ञानाचा विकास, लष्करी सुसज्जता, सामाजिक संरचना, राष्ट्रीय सामर्थ्य, राष्ट्र राज्याची विचारधारा, इंटरनेट आणि त्यावरील सामाजिक माध्यमांचा फैलाव, राज्यव्यवस्थेचा प्रकार, राष्ट्राचे नेतृत्व तर बाह्यघटकांमध्ये जागतिकपरिस्थिती, शत्रू पक्षाचे लष्करी सामर्थ्य आणि लोकमत या घटकांचा पराष्ट्र धोरणावर परिणाम होत असतो. या घटकांचा विस्तारीत आढावा खालीलप्रमाणे घेण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. भारताचे पराष्ट्र धोरण निर्धारणांच्या घटकांचा अभ्यास करणे.
२. भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर बाह्य घटकांचा होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती

सामाजिक शास्त्रामध्ये संशोधनाच्या विविध पद्धती आहेत. यामध्ये विश्लेषणात्मक, ऐतिहासिक, सांख्यिकीय इत्यादी संशोधन पद्धती आहेत. तसेच भारताचे पराष्ट्र धोरण निर्धारणांच्या घटकांचा अभ्यास हा विषय ऐतिहासिक असल्यामुळे प्रस्तुत संशोधनासाठी ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे.

भारताचे पराष्ट्र धोरण निर्धारणांचे घटक

भौगोलिक परिस्थिती

भौगोलिक आकाराचा परराष्ट्र धोरणावर स्वाभाविक परिणाम होतो. सर्वसाधारण धारणेनुसार राष्ट्र राज्याचा भौगोलिक आकार जेवढा जास्त तेवढा आंतरराष्ट्रीय राजकारणात त्या राष्ट्राचा जास्त प्रभाव असतो. याचे ३ कारणे आहेत: एक मोठ्या भौगोलिक क्षेत्रफळामुळे नैसर्गिक साधनसंपत्तीची विफुलता, दोन : वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजा भागवण्यासाठी अन्न-धान्याचे जास्त उत्पादन करण्यासाठी विस्तृत क्षेत्रफळ उपयोगी येऊ शकते आणि तीन : मोठ्या भूप्रदेशावर ताबा मिळवणे शत्रू राष्ट्रांना कठीण सहज शक्य नसते. भौगोलिक क्षेत्रफळाचा विचार करता जगातील राष्ट्रांमध्ये भारताचा ७ वा क्रमांक लागतो. आंतराष्ट्रीय राजकारणावर वर्चस्व असणाऱ्या अमेरिका, रशिया आणि चीन या देशांचा भौगोलिक आकार सुध्दा विशाल आहे. मोठ्या भौगोलिक आकारामुळे भारतासारख्या राष्ट्रांशी अनेक राष्ट्रांच्या सीमा असल्यामुळे भारताचे परराष्ट्र धोरण अधिक

आव्हानात्मक बनले आहे. भारताच्या विशाल आकारामुळे आशियातील सर्वच महत्वाचे प्रदेश भारताला जवळचे होतात. दक्षिण-पूर्व आशिया, चीन, मध्य आशिया आणि पश्चिम आशिया या महत्वपूर्ण आर्थिक व सामरिक उलाढलींच्या राष्ट्रांशी भारताला जवळीक आहे. या प्रदेशातील राष्ट्रांना भारताला दुर्लक्षित करणे शक्य नसल्याने जागतिक राजकारणात भारताला महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. विशाल भौगोलिक आकार व लोकसंख्या असल्याने जागतिक महाशक्तींसह सर्वच देशांना भारताची नोंद घेणे अपरिहार्य आहे. भारतातील मुबलक मनुष्यबळामुळे विकसित पाश्चात्य राष्ट्रांसह पश्चिम आशियातील तेल निर्यातीने श्रीमंत झालेल्या राष्ट्रांना भारताचे आकर्षण आहे. भारतातून अस्थायीरीत्या स्थलांतरीत झालेले मनुष्यबळ या राष्ट्रांच्या अर्थव्यवस्थेचा महत्वाचा भाग बनले आहे. त्याचवेळी भारतीय नागरिकांच्या रोजगाराच्या सुरक्षेसाठी या सर्व देशांशी मैत्रीपूर्ण संबंध कायम ठेवणे भारतासाठी गरजेचे आहे. आकाराने लहान असलेल्या देशांना मनुष्यबळ आणि साधनसंपतीच्या अभावाने जागतिक राजकारणावर फारसा प्रभाव टाकता येत नाही. आशिया-पैसिफिक क्षेत्रातील अनेक लहान-लहान राष्ट्रे, आफ्रिकेतील राष्ट्र आणि कैरेबियन राष्ट्रे यांचे या संदर्भात उदाहरण देता येईल. म्हणजेच भौगोलिक आकार आणि लोकसंख्या हे घटक परराष्ट्र धोरणात महत्वाची सकारात्मक भूमिका पार पाडतात. राष्ट्राचे जागतिक नकाशातील स्थान सुध्दा त्याच्या परराष्ट्र धोरणावर प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष प्रभाव निर्माण करत असते. महाशक्तींच्या शेजारच्या राष्ट्रांच्या परराष्ट्र धोरणाचा केंद्रीय मुद्दा हा त्या महाशक्तीशी कशा प्रकारचे संबंध ठेवायचे हा असतो. स्वातंत्र्यानंतर भारताला आपले स्वतंत्र परराष्ट्र धोरण विकसित करता आले यामागे एक महत्वपूर्ण कारण म्हणजे अमेरिका आणि सोविएत संघ, यांच्यापासून भारताचे भौगोलिक अंतर खूप जास्त आहे. मात्र सोविएत संघाच्या शेजारील यरोपीय देशांना किंवा अमेरिकेच्या शेजारील मध्य अमेरिकी व लॅटिन अमेरिकी देशांना हे सौभाग्य प्राप्त झाले नव्हते. राष्ट्राला समुद्र किनारा आणि बंदरे आहेत की नाही याचा सुध्दा त्याच्या परराष्ट्र धोरणावर परिणाम होतो. अफगाणिस्तान आणि नेपाळसारख्या चहूबाजूंनी जमिनींनी वेढलेल्या राष्ट्रांना नाविक दल विकसित करणे शक्य नसते आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापारासाठी त्यांना इतर शेजारी राष्ट्रांमधील बदरावर अवलंबून रहावे लागते.

सांस्कृतिक वारसा

ऐतिहासिक किंवा सांस्कृतिक वारसा यांचा राष्ट्राच्या परराष्ट्र धोरणावर प्रभाव पडत असतो. एकसंध संस्कृती आणि देशातील सर्व भागांचे समान ऐतिहासिक अनुभ असतील तर त्या राष्ट्राला सातत्यपूर्ण परराष्ट्र धोरण आखणे सोयीसकर असते. मात्र सांस्कृतिक विविधतेसह भूतकाळात प्रत्येक प्रांतांचे वेगवेगळ्या काळात वेगवेगळे ऐतिहासिक अनुभव असतील तर परराष्ट्र धोरणात देशातील सर्व भूभाग व समुदायांच्या लोकांच्या चिंता तसेच इच्छा आकांक्षांना समाविष्ट करणे ही तारेवरची कसरत होऊ शकते. भारतासारख्या खंडप्राय देशाला आपले परराष्ट्र धोरण निर्धारित करताना सर्व प्रांतांना आणि त्यामधील लोकांना जोडणाऱ्या समान दुव्याला सर्वोच्च स्थान देणे क्रमप्राप्त होते. भारताच्या बाबतीत हा समान ऐतिहासिक घटक म्हणजे वसाहतवाद विरोधी स्वातंत्र्य चळवळ होय. स्वातंत्र्य आंदोलनात विकसित झालेल्या मूल्यांना आणि उद्दिष्टांना परराष्ट्र धोरणात अग्रक्रम देत जवाहरलाल नेहरू यांनी परराष्ट्र धोरणाबाबत सार्वमत बनवण्यात यश मिळवले होते. काळाच्या ओघात भारताच्या परराष्ट्र धोरणालादेखील सातत्य राखण्याच्या बाबतीत नवनव्या आव्हानांना तोंड द्यावे लागत आहे. जागतिक अण्वस्त्र स्पर्धा, नि:शस्त्रीकरणाची मागणी करत असताना अण्वस्त्रधारी होणे, इतर राष्ट्रांच्या अंतर्गत राजकारणात हस्तक्षेप न

करण्याचे धोरण स्विकारले असताना श्रीलंकेतील तामिळ नागरिकांना न्याय मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न करणे हे अडचणीचे ठरत आहे.

आर्थिक आणि तंत्रज्ञानाचा विकास

औद्योगिक विकासातून आर्थिकदृष्ट्या संपन्न झालेले राष्ट्र आधुनिक तंत्रज्ञान विकसित करण्यात देखील इतरांच्या तुलनेत खूप पुढे आहेत. आर्थिक उन्नती तंत्रज्ञानातील प्रगतीने देशाच्या परराष्ट्र धोरणाला आत्मविश्वास प्राप्त होतो आणि आक्रमकपणे आपली उद्दिष्ट्ये प्राप्त करण्याचे परराष्ट्र धोरण आखणे शक्य होते. आर्थिक संपन्नता आणि तंत्रज्ञानाचा विकास याच्या जोरावर देशाचे लष्करी सामर्थ्य वाढवणे सहज शक्य होते आणि सैन्य शक्ती विकसित करण्यासाठी इतर राष्ट्रांच्या मदतीवर विसंबून राहण्याचे प्रमाण लक्षणीयरीत्या कमी होते. दुसरीकडे, गरजू राष्ट्रांना आर्थिक मदत आणि तंत्रज्ञानाची निर्यात याद्वारे अनेक राष्ट्रांवर आपला प्रभाव टाकणे आणि घनिष्ट मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित करणे प्रगत राष्ट्रांना शक्य होते. अविकसित आणि विकसनशील राष्ट्रांना परराष्ट्र धोरण ठरवताना आर्थिक तंत्रिक दृष्ट्या प्रगत देशांकडून मिळणाऱ्या मदतीची गंभीर दखल घेणे अपरिहार्य आहे. द्वितीय विश्वयुद्धानंतर जर्मनी व जपान या राष्ट्रांनी लष्करी सामर्थ्य वाढवले नसले तरी त्यांची आर्थिक संपन्नता आणि तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात प्रगतीमुळे जागतिक राजकारणात त्यांनी महत्वाचे स्थान प्राप्त केले आहे. भारत आणि चीनच्या जागतिक पटलावरील दोन्ही राष्ट्रांनी अलीकडच्या काळात केलेली आर्थिक प्रगती आणि तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात मारलेली मुसंडी आहे. या विपरीत, सोविएत संघाच्या विघटनानंतर रशियाचा औद्योकिक विकास मंदावल्याने जागतिक राजकारणात या देशांची थोडी पीछेहाट झाली आहे. रोसेनौ यांच्या मतानुसार, तंत्रज्ञानातील बदलाने देशाचे आर्थिक आणि लष्करी सामर्थ्य बदलू शकते. जागतिक मुक्त अर्थव्यवस्थेत प्रगत राष्ट्रांच्या तंत्रज्ञानातील वर्चस्वाला विकसनशील देश प्रशिक्षित मनुष्यबळाच्या आधारे टक्कर देऊ शकतात. भारत आणि चीन सारख्या विकसनशील देशांचे महत्व औद्योगिक दृष्ट्या विकसित देशांमध्ये वाढले असल्याचे एक प्रमुख कारण म्हणजे या दोन्ही देशातील प्रशिक्षित मनुष्यबळाची हे आहे.

लष्करी सुसज्जता

द्वितीय विश्वयुध्दानंतर शत्रू पक्षापासून स्वतःचा बचाव करण्यासाठी अनेक राष्ट्रांनी एक तर अमेरिकेशी युती केली किंवा सोविएत संघाच्या छत्र छायेखाली जाणे पसंत केले. लष्करी सामर्थ्याच्या बळावर युध्दामध्ये विजय मिळवल्यास देशाच्या जागतिक प्रतिष्ठेत लक्षणीय वाढ होते आणि पराभव वाटेस आल्यास देशाची जागतिक प्रतिष्ठा मोठ्या प्रमाणात कमी होते. राष्ट्रांचे लष्करी सामर्थ्य जेवढे बलवान तेवढे राष्ट्रांचे परराष्ट्र धोरण स्वतंत्र मार्ग काढू शकते. मात्र लष्करी सामर्थ्यात कमतरता असेल तर स्वतंत्र परराष्ट्र धोरण ठरवण्याऐवजी जागतिक महाशक्तिशी संधी करण्यावर किंवा अनेक राष्ट्रांसोबत एकत्र येत लष्करी गट तयार करण्याचा प्रयत्न करण्यात येतो. सन १९६२ मध्ये भारताला चीनच्या आक्रमणाचा योग्य प्रकारे सामान करता न आल्याने विकसनशील देशांमधील भारताच्या पुढारीपणाला धक्का लागला होता. मात्र त्यानंतर सन १९७१ मध्ये पाकिस्तानचा युध्दात दारूण पराभव करत आणि बांगला देशाच्या निर्मितीत महत्वाची भूमिका बजावत भारताने आपली गमावलेली प्रतिष्ठा परत मिळवली होती. सन १९९८ मध्ये भारताने अण्वस्त्राधारी होण्याचा निर्णय जाही केल्यानंतर प्रगत देशांनी काही काळ विरोधाची भूमिका घेतली पण त्यानंतर भारताशी संबंध सृढ करण्यास प्राधान्य दिले.

सामाजिक संरचना

एखाद्या देशाची सामजिक संरचना एकजिनसी आहे की विविधतेची आहे. हे ठरवण्याची परिमाणे निश्चित नाही. त्याचप्रमाणे एकजिनसी संरचनेत एकात्मता जास्त असते आणि विविध छटांच्या सामाजिक संरचनेत राष्ट्रीय एकात्मतेत कमी येते असेही मांडता येणार नाही. असे असले तरी एखाद्या राष्ट्रात वर्ण, धर्म, जात इत्यादीमध्ये भेदभाव आणि परस्परांवरील अविश्वास यात सतत संघर्ष किंवा तणावाची स्थिती उत्पन्न होत असेल तर देशाच्या परराष्ट्र धोरणाला मर्यादा पडू शकतात. राष्ट्राच्या अंतर्गत सामाजिक संघर्षामुळे गृहयुध्द सुरू झाल्यास किंवा गृहयुध्दा सारखी परिस्थिती निर्माण झाल्यास त्याचा विपरीत परिणाम राष्ट्राच्या परराष्ट्र धोरणावर होणे अपरिहार्य आहे. २० व्या शतकात भारतासारखे क्लिष्ट सामाजिक संरचनेचे अनेक देश स्वतंत्र होऊन जागतिक राजकारणात सक्रिय झालेत. भारतात सामाजिक संरचरणा पाहता हिंदू, मुस्मिल, शिख्य, बौद्ध, जैन, पारशी इत्यादी धर्म असून प्रत्येक धर्म अनेक जाती व उपजातीमध्ये विभागला आहे. त्यामुळे सामाजिक संरचनेतील क्लिष्टतेमुळे निर्माण होऊ शकणाऱ्या संघर्षाचा परिणाम परराष्ट्र धोरणावर होऊ नये यासाठी भारतासारख्या देशाने राष्ट्रवादाची भावना आणि स्वातंत्र्य लढ्याचा प्रेरणादायी इतिहास यांचा वापर प्रभावीपणे केला आहे.

राष्ट्रीय सामर्थ्य

राष्ट्रीय सामर्थ्याचा राष्ट्रांच्या परराष्ट्र धोरणावर मोठा प्रभाव असतो. राष्ट्रीय सामर्थ्यातील बदलानुसार परराष्ट्र धोरणात सुध्दा बदल घडू शकतात. राष्ट्रांचे राष्ट्रीय सामर्थ्य, विकास, तंत्रज्ञानातील प्रगती, लष्करी बळ आणि सामाजिक सामंजस्यासह राष्ट्रीय एकात्मतेची भावना या घटकांवरून निर्धारित होते. जागतिक राजकारणापासून विलगीकरणाचे धोरण बदलत सक्रिय भाग घेण्याचे धोरण स्विकारले. द्वितीय विश्वयुध्दात मित्र पक्षांचा विजय झाल्यानंतर देखील त्यावेळचा मित्र पक्षांचा म्होरक्या ग्रेट ब्रिटेनने नेतृत्वाची छडी अमेरिकेकडे सोपवली. द्वितीय विश्वयुध्दातील सहभागाने ब्रिटनच्या राष्ट्रीय सामर्थ्यात लक्षणीय कमी झाल्यामुळे या राष्ट्रांने भांडवलशाही गटाचे नेतृत्व अमेरिकेकडे सुपूर्द केले. अलीकडच्या काळात चीनच्या राष्ट्रीय सामर्थ्यात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाल्यानंतर हे लक्षात घेऊन भारतानेसुद्धा आपल्या परराष्ट्र धोरणात बदल करून जशास तसे उत्तर देण्याचे धोरण स्वीकारले आहे. तर दुसऱ्या बाजूला ब्रिटन, फ्रांस आणि अमेरिका या राष्ट्राबरोबरच्या धोरणात वाढ केली आहे. त्यामुळे आज सुरक्षा परिषदेतील चारही राष्ट्र किंवा महासत्ता भारताच्या बाजूने असल्याचे दिसून येते.

राष्ट्र राज्याची विचारधार

राष्ट्र राज्याने अधिकृतपणे एखाद्या विचारधारेचा स्विकार केला असेल किंवा एखाद्या धर्म अथवा वर्णाच्या रक्षणासाठी राष्ट्र राज्याची निर्मिती झाल्याचे प्रमाणित करण्यात येत असेल तर देशाचे परराष्ट्र धोरण सुध्दा त्यानुसार निर्धारित होते. सन १९३० च्या दशकात जर्मनीतील सत्ताधारी नाझी पक्षाच्या आर्य वर्णाच्या श्रेष्ठतेचा आग्रह त्या देशाच्या आक्रमक परराष्ट्र धोरणात परिवर्तीत झाला होता. त्याचप्रमाणे अमेरिका आणि सोविएत संघ या महाशक्तीच्या परराष्ट्र धोरणात अनुक्रमे भांडवलशाही आणि साम्यवादी व्यवस्थांचे रक्षण आणि प्रसार यांना अग्रस्थान प्राप्त होते.

इंटरनेट आणि त्यावरील सामाजिक माध्यमांचा फैलाव

२१ व्या शतकात इंटरनेट, विशेषतः सामाजिक माध्यमांची संकेतस्थळे, मोठ्या प्रमाणात इ-मेल द्वारे संपर्क राखणे आणि संदेश पोहोचवणे, ताज्या बातम्या आणि संबंधीत लेखांची संकेतस्थळे इत्यादी माहिती तंत्रज्ञानाशी संबंधीत माध्यमांचा परराष्ट्र धोरणावर नियंत्रित पण अचूक प्रभाव पडण्यास सुरूवात झाली आहे. केवळ व्यापारी आणि तांत्रिक कारणासाठी इंटरनेटच्या वापरला परवानगी देण्यात आली. इंटनेटची एकंदरीत संरचना अशी आहे की त्याद्वारे माहितीची आणि भूमिकांची देवाण-घेवाण पूर्णपणे थांबवणे शक्य नाही. परिणामी खुल्या निवडणुका आणि बहु-पक्षीय पध्दती नसलेल्या राष्ट्रांमध्ये सुध्दा इंटरनेट आणि त्यांच्याशी संबंधीत सामाजिक माध्यमांचा फैलाव झालेला असल्यामुळे त्यांच्या परराष्ट्र धोरणावरील प्रभावाकडे अभ्यासक लक्ष लावून आहेत. चीनसारख्या देशात इंटरनेट वरील चर्चेवर आणि माहितीच्या देवाणघेवाणीवर सरकारी यंत्रणेचे बारीक लक्ष असते, तरी सुध्दा चीनचे नागरिक राष्ट्रीय महत्वाच्या अनेक मुद्यांवर आपली मते मांडत सरकारवर दबाव आणण्याचा प्रयत्न करत असतात. विशेषतः राष्ट्रीय सुरक्षेच्या आणि राष्ट्रीय प्रतिष्ठेच्या मुद्यांवर सरकारवर टिकाटिप्पणी करण्याचे प्रमाण चीनमध्ये लक्षणीय रित्या वाढलेले आहे. महत्वाचे म्हणजे, इंटरनेटवर व्यक्त होणाऱ्या मतांना चीनचे सरकार गांभीर्याने घेऊ लागले आहे. पूर्वीच्या योगोस्लावियाच्या विघटनाच्या प्रक्रियेत नाटोच्या विमानांनी केलेल्या बॉम्ब हल्ल्यात चीनच्या दूतावासाचे मोठे नुकसान झाले होते. त्यावेळी चीनच्या नागरिकांनी इंटनेटवरून प्रचंड रोष जाहीर करत चीनच्या सरकारला नाटो विरूध्द कडक भूमिका घ्यायला लावली होती. त्याचप्रमाणे जपानच्या बाबतीत चीनचे नागरिक सामाजिक माध्यमांतून वेळोवेळी आपला राग व्यक्त करत असतात. चीनच्या जपानविषयक परराष्ट्र धोरणावर याचा मोठा परिणाम झालेला आहे.

राज्यव्यवस्थेचा प्रकार

राष्ट्रांची राज्यव्यवस्था कोणत्या प्रकाराची आहे याचा परराष्ट्र धोरण ठरवण्यात आणि त्याच्या अंमलबजावणीत सिंहाचा वाटा असतो. एक पक्षीयव्यवस्था किंवा लष्करी हुकुमशाहीत परराष्ट्र धोरणाचे निर्णय ताबडतोब घेणे शक्य असले तरी ते दूरगामी राष्ट्रहिताचे असतील याची खात्री देता येत नाही. मुळात एक पक्षीय व्यवस्था किंवा लष्करी हुकुमशाही पद्धतीत राष्ट्रहिताची व्याख्या अत्यंत संकुचित असण्याची जास्त शक्यता असते. अशा संकुचित राष्ट्रहितावर आधारीत परराष्ट्र धोरणाचा परिणाम जागतिक राजकारणात देशाच्या एकांगी पडण्यावर होऊ शकतो. उत्तर कोरियातील कथित कम्युनिस्ट सरकार अथवा काही काळापूर्वीपर्यंत म्यानमारचा कारभार एकहाती चालवणारा लष्करी गटांच्या परराष्ट्र धोरणामुळे हे राष्ट्र जागतिक राजकारणात एकाकी पडले होते. अशा राजवटीत राष्ट्रांतील नागरिकांच्या इच्छा-आकांक्षांना परराष्ट्र धोरणात स्थान प्राप्त झाले की नाही हे ठरवणे कठीण असते. लोकशाहीत प्रसारामध्ये राजकीय पक्षांची व्यासपीठे आणि लोकप्रतिनिधी गृहांमध्ये परराष्ट्र धोरणावर व्यापक चर्चा घडत असल्याने जनमताची चाचणी घेण्याची संधी सत्ताधाऱ्यांना मिळते. जनमतानुसार धोरणांमध्ये बदल करण्याचे आव्हान सरकारला पेलावे लागते. व्हिएतनाम युद्धाच्या काळात अमेरिकी जनमत सरकारच्या लष्करी हस्तक्षेपाच्या धोरणाच्या विरोधात गेले होते. अमेरिकी सरकारच्या व्हिएतनाममधून काढता पाय घेण्याच्या निर्णयामागे जनमताचा रेटा हे एक प्रमुख कारण होते. खुल्या निवडणुकीवर आधारीत बहु-पक्षीय पध्दतीत राष्ट्रहिताचा सखोल विचार करण्याची प्रक्रिया अंतर्भूत असते मात्र निर्णयप्रक्रिया किचकट होऊ शकते. त्यामुळे

लोकशाहीप्रधान देशांमध्ये परराष्ट्र धोरणाचे निर्णय ताबडतोब घेणे बरेचदा शक्य नसते. लोकशाहीप्रधान देशांमध्ये अस्तित्वात असलेल्या सरकारचे बहुमत कशा प्रकारचे आहे यांवर सुध्दा परराष्ट्र धोरणाची निर्णयप्रक्रिया अवलंबून असते. एकाच पक्षाच्या बहुमताचे सरकार असेल तर परराष्ट्र धोरणासंदर्भातील निर्णय घेणे सोपे असते. पण आघाडीचे सरकार असेल तर निर्णय घेणे बरेचदा अवघड होऊन बसते. सन १९९६ नंतर भारताने आघाडीच्या सरकारांमध्ये परराष्ट्र धोरणाचे निर्णय कशाप्रकारे जाहीर चर्चेचे विषय होतात याचा अनेकदा अनुभव घेतला आहे. लोकशाहीप्रधान राष्ट्रांमध्ये राष्ट्राध्यक्षीय पध्दत आहे की संसदीय प्रणाली आहे यावरून त्या-त्या राष्ट्राच्या परराष्ट्र धोरणाची निर्णयाप्रक्रिया ठरत असते. संसदीय प्रणालीत परराष्ट्र धोरणाबाबत मंत्रीमंडळाचा निर्णय अंतिम असतो तर अमेरिकेच्या राष्ट्राध्यक्षीय पद्धतीत परराष्ट्र धोरणातील महत्वाच्या बाबींवर अमेरिकी काँग्रेसची सहमती असणे महत्त्वाचे असते.

राष्ट्राचे नेतृत्व

परराष्ट्र धोरण निर्धारित करण्यात देशाच्या नेतृत्वाची भूमिका महत्वपूर्ण असते. रोसेन यांच्या मतानुसार, "नेतृत्वाची विचारप्रणाली", आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे आकलन, बौद्धिक क्षमता, व्यक्तीगत जीवनातील अनुभव, मानसिक गरजा आणि विश्वासातील व्यक्तींचे विचार या बाबींचा राष्ट्रांचे परराष्ट्र धोरण ठरविण्यावर आणि अंमलबजावणीवर निश्चितपणे परिणाम होतो. राज्यव्यवस्थेतील प्रक्रिया प्रणाली आणि सामाजिक संरचना तसेच राष्ट्रीय सामर्थ्य या सर्वांची परराष्ट्र धोरण विकसित होण्यात महत्वाची भूमिका असली तरी संकटाच्या काळात व पेचप्रसंगी राष्ट्राच्या नेतृत्वाने घेतलेल्या निर्णयाची परराष्ट्र धोरणावर प्रभाव पडतो. द्वितीय विश्वयुध्दात विन्सटन चर्चिल यांच्या खंबीर नेतृत्वाने इंग्लंडला कठीण परिस्थितीतही विजय प्राप्त करवून दिला होता. सन १९७१ च्या भारत-पाकिस्तान युध्दादरम्यान इंदिरा गांधीच्या चाणाक्ष निर्णयांनी अमेरिका आणि चीन तर्फे आलेला दबाव झिडकारून लावत पाकिस्तानला पराभूत करण्यात त्यांची अग्रणी भूमिका आणि अणूपरिक्षण करण्यास बंदी असतानासुद्धा पोखरण येथे घेतलेली अणुपरिक्षण चाचणी हे महत्त्वाचे उदाहरण आहेत. यावरून भारताचे परराष्ट्र धोरण वरवर लवचीक दिसत असले तरी वेळप्रसंगी ताटर व दुरगामी परिणाम करणारे निर्णय घेतले जातात हे स्पष्ट होते.

परराष्ट्र धोरणाला प्रभावित करणारे बाह्य घटक

जागतिक परिस्थिती

जागतिक राजकारणाच्या संरचनेत आपापल्या राष्ट्रांच्या हितांचे रक्षण करणाऱ्यांच्या उद्दिष्टांनी परराष्ट्र धोरणाची पुर्नचना करण्यात येते. भारत ज्या वेळी स्वतंत्र झाला त्यावेळी भांडवलशाही व साम्यवादी राष्ट्र अशा दोन गटांमध्ये जग विभाजित झाले होते. ही परिस्थिती भारताच्या फायद्याची नव्हती पण ती बदलणे शक्यही नव्हते. त्यामुळे भारताने गट निरपेक्षतेचा पुरस्कार करत स्वतः साठी दोन्ही गटांपासून वेगळे स्थान निर्माण केले. भारताने कोणत्याही गटाशी लष्करी संधी न करता प्रत्येक राष्ट्रांशी राजकीय आणि व्यापारी संबंध मजबूत करण्यास सुरूवात केली. मात्र काही वर्षामध्येच भारत-चीन संबंधामध्ये तीव्र कटुता आल्याने आणि पाश्चिमात्य भांडवलशाही गटाने पाकिस्तानला लष्करी मदत पुरवण्यास सुरूवात केल्याने भारताने आपल्या धोरणात फेरबदल केला. गट निरपेक्षतेचा त्याग न करता सोविएत संघाशी मैत्रीपूर्ण संबंध बळकट करण्यावर भारताने जोर दिला. पुढे सोविएत संघाचे विघटन

झाल्यानंतर एकूणच जागतिक परिस्थितीत बदल होत गेले. अशाही परिस्थितीत भारताने रशियाशी पुर्वापारचे चालत आलेले संबंध कायम ठेवलेच पण त्यासोबत अमेरिका आणि इतर प्रगत भांडवलशाही राष्ट्रांच्या संबंधांची पुर्नबांधणी करण्यास सुरूवात केली. यातून भारताने नव्या जागतिक संरचनेत स्वतःचे स्थान भक्कम केले.

शत्रू पक्षाचे लष्करी सामर्थ्य

जागतिक राजकारणात शांततामय सहजीवनाचे एखाद्या राष्ट्राचे ध्येय जरी असले तरी शेजारी राष्ट्रांचा किंवा वैचारिक दृष्ट्या विरोधात असलेल्या राष्ट्रांचा प्रतिसाद अनुकूलच असेल असे नाही. अशा परिस्थितीत आपल्या राष्ट्राला हव्या असलेल्या ध्येयांना तिलांजली न देता राष्ट्रीय हितांचे रक्षण करण्याचे आव्हान परराष्ट्र धोरणापुढे उभे राहते. या संदर्भात शत्रू स्पर्धक राष्ट्रांचे लष्करी सामर्थ्य लक्षात घेऊन परराष्ट्र धोरणाची रचना करणे क्रमप्राप्त होते. म्हणजेच लष्करीकरण हे परराष्ट्र धोरणाचे उद्दिष्ट नसले तरी राष्ट्रीय हितांसाठी लष्कराला बळकट करण्याच्या दृष्टीने परराष्ट्र धोरणाची मांडणी करावी लागते. स्वातंत्र्यानंतर भारताने निःशस्त्रीकरणाचा हिरीने पुरस्कार केला असला तरी शेजारी राष्ट्रांकडून असलेला धोका लक्षात घेता आपले लष्कर आधुनिक आणि बळकट ठेवण्याच्या दृष्टीने परराष्ट्र धोरणाला आयम दिला.

सारांश

परराष्ट्र धोरणाची तत्वप्रणाली क्लिष्ट अंतर्गत आणि बाह्य निर्णायक घटकांनुसार निर्धारित होते. राष्ट्राची दिर्घकालीन उद्दिष्टे, सामुहिक आकांक्षा आणि नेतृत्वाची जागतिक पातळीवर भूमिका बजावण्याची महत्वाकांक्षा यांचा अंतर्गत आणि बाह्य निर्णायक घटकांशी मेळ बसल्यावर राष्ट्रांच्या परराष्ट्र धोरणास अंतिम स्वरूप प्राप्त होते.

संदर्भग्रंथ

१. रा.ज. लोटे, भारताची विदेशनीती, पिंपळापुरे ॲन्ड पब्लिशर्स, नागपूर, १९९५
२. सिंग गेहलोत, भारतीय परराष्ट्र धोरण, अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, नवी दिल्ली, 2006,
३. दत्त, व्ही.पी., इंडियाझ फॉरेन पॉलिसी इन अ चेंजींग वर्ल्ड, विकास पब्लिशिंग हाऊस नई दिल्ली, प्रथामवृत्ती, १९९९
४. जे. बंधोपाध्याय, द मेकींग ऑफ इंडियास फॉरेन पॉलिसी, अलाइड प्रायव्हेट लिमिटेड, २००३, नवी दिल्ली,
५. पानंदीकर व्हि.अे., द इंडियन कॅबिनेट अ स्टडी इन गव्हनमेंट, कोनार्क पब्लिकेशन, दिल्ली, १९९६,
६. चंद्रा बिपीन, इंडिया सिन्स इंडिपेंडन्स, पेंग्विन बुक्स, २००७, नवी दिल्ली, पृ.१७८
७. जे.एन. दिक्षित, इंडियन फॉरेन पॉलिसी, पीक्स बुक्स, २००३, नवी दिल्ली, पृ१२४
८. Gupta K.R., Foreign Policy of India (Vol.No.1), Atlantic Publication, New Delhi, 2009,
९. Mishra K.P., Foreign Policy of India, Vikas Publication, New Delhi, 1977,